

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ОПИСУ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

О.В. Романенко (Запоріжжя)

У статті розглянуто внутрішню форму слова – багатокomпонентне утворення, що містить як константні, так і варіативні параметри потенційного позначення об'єктів певного денотативного класу. Обґрунтовано тезу про те, що внутрішня форма містить етнокультурно-специфічне знання про властивості об'єкту, чим зумовлюється вибір мотиваційної ознаки і принципу номінації, а також знання про прийняті в даній номінативній системі засоби та способи втілення даної мотиваційної ознаки.

Ключові слова: етнічна свідомість, мовна картина світу, внутрішня форма слова, ономаціологічна структура, образна номінація, мотиваційний контекст, етнокультурна конотація.

Романенко О.В. Внутренняя форма слова как инструмент описания этнического сознания. В статье рассматривается внутренняя форма слова – многослойное образование, которое включает в себя постоянные и вариативные параметры потенциального обозначения объектов определенного денотативного класса. Обоснован тезис о том, что внутренняя форма вмещает этнокультурное знание о свойствах объекта, которое предопределяет выбор мотивационного признака и принципа номинации, а также содержит знание о принятых в данной номинативной системе средствах и способах объективации данного мотивационного признака.

Ключевые слова: этническое сознание, языковая картина мира, внутренняя форма слова, ономаціологічна структура, образная номинация, мотивационный контекст, этнокультурная коннотация.

Romanenko O.V. The inner form as an instrument of description of ethnic consciousness. The article deals with the inner form as a multicomponent-formation that includes constant and variable characteristics of potential designation of objects belonging to a certain denotative class. The thesis that the inner form contains an ethno-specific knowledge of object-features that determines the choice of a motivational sign and a nomination-principle as well as the knowledge of the established in this nomination-system means and techniques of verbalization of the given motivational sign is grounded.

Key words: ethnic consciousness, linguistic world-image, inner form, nomination, motivational context, ethno-cultural connotation.

Як відомо, «кожна мовна картина світу неповторна і певним чином впливає на мислення носіїв конкретної мови і культури» [8, с. 66]. Світогляд народу, відображений у мові, особливо яскраво проявляється в номінаціях об'єктів конкретних денотативних сфер, опис яких дає комплексне уявлення про «внутрішню форму мови» у гумбольдтівському розумінні, а саме про те, як зовнішня дійсність переломлюється в мові народу. В лінгвістичних розшуках особливо підкреслюється розмаїття та багатомірність параметрів мовної картини світу: антропоморфізм; відображений характер вербального позначення, що дозволяє

говорити про мову як про своєрідний «смысловий двійник світу» [5, с. 20]; стабільність і мінливість; здатність відобразити реальний та ірреальний ментальний простори [10; 2]; національно-культурна зумовленість, яка проявляється у специфіці вербальних образів, метафор і символів [7; 12; 13, 9]; універсальність і специфічність ономаціологічних орієнтирів у МКС в цілому і в окремих її фрагментах зокрема [11]. Зазначені параметри МКС передбачають можливість звернення до різнопланових характеристик цього феномена, які є суттєвими для виявлення інтерпретаційної варіативності мови у членуванні (категоризації

та концептуалізації) позамовної дійсності.

Найбільш релевантними для лінгвістичного розгляду МКС можна вважати наступні підходи:

Прагматико-функціональне (дискурсивне) дослідження смислового наповнення номінативних одиниць, які описують певний денотативний простір: достовірність МКС зумовлена орієнтацією її творців на відображення об'єктивних характеристик навколишньої дійсності та прагматично значимою для індивідууму і соціуму раціональною й емоційною оцінкою означуваного.

Системно-структурний опис мовних одиниць, які формують певні семантичні спільноти: цілісність МКС досягається її системністю (ієрархічністю, наявністю різнорідних смислових і формальних опозицій, ядерно-периферійною організацією номінативного континууму; взаємообумовленістю у свідомості носіїв мови всіх елементів денотативного простору, одиниці якого отримують номінації);

Когнітивний (ономасіологічний) підхід до опису МКС в її фрагментах, орієнтований насамперед на мотиваційні та номінативні моделі, що втілюють у внутрішній формі назв певного класу інформацію про позначувані об'єкти [8]. Особливо важливим при цьому є з'ясування причин варіативності номінації та особливостей сприйняття («зчитування», «інференції») інформації через внутрішню форму слова. Всупереч думці про те, що мотивація не має значення для функціонування слова, що в процесі активного мовного використання стирається «образ», покладений в основу найменування [6, с. 94], дослідження синхронного сприйняття внутрішньої форми доводять, що вмотивованість небайдужа для мовців. Власне кажучи, саме усвідомлення внутрішньої форми слова, мотиваційна рефлексія є одним із генетично заданих напрямків актуалізації уявлень про позначуване.

Динамічний (діахронічний) підхід до опису МКС: діалектична єдність статичності і динаміки МКС полягає в наявності константних, ядерних компонентів створюваної моделі та варіативного, інтерпретаційного компоненту, пов'язаного з мінливістю

ментальних стереотипів і мовних форм їх вираження у просторі та часі.

Лінгвокультурологічний підхід до аналізу змістової структури одиниць семантичних спільностей (інваріантів), які організують фрагменти МКС: при цьому базовим є поняття етнокультурної конотації – «інтерпретації денотативного чи образно мотивованого (квазіденотативного) аспектів значення в категоріях культури» [12, с. 214]. Етнокультурна конотація охоплює широку інформацію, пов'язану з міфологічними та релігійними поглядами етносу, з традиційними обрядами та ритуалами, народним календарем природи тощо. Така інформація фіксується не лише внутрішньою формою найменувань певної семантичної спільноти, але й «народною ідіоматикою, фольклорними текстами, етикетними ритуальними формулами, а також контекстами, які спонтанно виявляють свідчення особливої мовної свідомості мовців» [1].

Мета представленого наукового доробку полягає у доведенні того факту, що саме внутрішня форма слова містить етнокультурно-специфічне знання про властивості об'єкту, чим зумовлюється вибір мотиваційної ознаки і принципу номінації, а також знання про прийняті в даній номінативній системі засоби та способи втілення даної мотиваційної ознаки. Об'єктом дослідження є австрійська мовна картина світу (МКС) як засіб вираження австрійської етнічної (національної) свідомості, світогляду австрійців, а предметом – ономасіологічна структура певних номінацій у мові австрійської етнокультурної спільноти.

Мотивом до написання статті стало усвідомлення того, що саме через вивчення мови ми можемо отримати повне знання щодо структури світу. При цьому виявлення та опису специфіки певного традиційного етнічного світогляду має здійснюватися в межах комплексного лінгвокультурологічного дослідження «внутрішніх форм» етнічної свідомості як етнокультурних моделей, ономасіологічних структур в аспекті їхньої когнітивної орієнтації. Під **ономасіологічною структурою** (ОС) ми, слідом за Т.А. Грідіною, розуміємо сукупність наявних у системі мови етноспецифіч-

них моделей номінації, що з різним ступенем абстракції втілюють уявлення мовців про можливості позначення об'єктів певного класу. При цьому ОС містить у концентрованому вигляді потрійне уявлення про: 1) принципи номінації, 2) засоби номінації та 3) способи номінації.

Принцип номінації відображає типові підстави для позначення об'єктів певного класу (наприклад, типові для класу рослин принципи номінації за запахом, кольором, смаком, цілющими властивостями; типові для позначення демонологічних персонажів принципи номінації за місцем їх побутування, їх специфічними діями, часом появи та ін.); типові **засоби номінації** «показують, за допомогою яких конкретних мовних засобів найбільш регулярно позначаються об'єкти різних класів за орієнтації мовця на певні принципи номінації» [3, с. 32]; **спосіб номінації** – це механізм втілення мотиваційної ознаки прямим або опосередкованим (метафоричним або метонімічним) способами. Ці механізми певною мірою спираються на наявні у свідомості мовця (номінатора) «стереотипи <...> асоціативного співвіднесення певної ознаки типу об'єктів, що називаються, з конкретною номінацією» [3, с. 32].

Таким чином, ОС є багатоконпонентним утворенням, яке містить як константні, так і варіативні параметри потенційного позначення об'єктів певного денотативного класу. Вона містить етнокультурно-специфічне знання про властивості об'єкту, що зумовлює вибір мотиваційної ознаки і принципу номінації, а також знання про прийняті в даній номінативній системі засоби та способи втілення даної мотиваційної ознаки. Разом із цим, виступаючи своєрідними моделями-стереотипами, ОС «забезпечують певний автоматизм процесу номінації, виступаючи в якості його орієнтуючих сталих компонентів. Існування таких стереотипних моделей дозволяє учасникам комунікації в багатьох випадках спрогнозувати можливість вибору найменування того чи іншого типу. Однак, якщо ми хочемо зрозуміти функціонування моделей у живому мовленнєвому спілкуванні, в їх реалізації, якщо ми хочемо пояснити появу конкретного найменування,

то в кожному окремому випадку необхідно спиратися на дискурс як на певний ономазіологічний контекст, який передує виникненню цієї номінативної одиниці, становить її смислову і матеріальну базу» [3, с. 32-33].

Базовим компонентом втіленої (реалізованої) ОС конкретного найменування, безумовно, є внутрішня форма слова, яка може розглядатися як когнітивна складова сприйняття інформації про позначуване. Відображаючи специфіку втілення мотиваційних ознак певного класу об'єктів у МКС, внутрішня форма одночасно виступає джерелом можливих варіативних інтерпретацій зв'язку між ознакою, покладеною в основу номінації, та властивостями позначуваного об'єкту, які виникають у процесі функціонування вмотивованого слова, в його синхронному осмисленні носіями мови (чи навіть діалекту). В цьому відношенні особливий дослідницький інтерес становлять ті мотиваційні контексти, які «пояснюють» походження номінації, відображають динаміку мовної свідомості і дозволяють з'ясувати причини інтерпретаційної варіативності сприйняття внутрішньої форми слова [4].

Проаналізовані нами мотиваційні контексти дозволяють виділити в австрійському національному варіанті німецької мови декілька основних типів ономазіологічних структур в аспекті їх когнітивної орієнтації:

1. ОС, що репрезентують знання про той чи інший об'єкт номінації в метафоричному «образі» (через метафоричний мотиватор). Так, австрійсько-німецька назва помідора *der Paradeiser* (нім. die Tomate) інтерпретується на основі двох схожих мотиваційних контекстів у відповідності з принципом номінації за місцем зростання: 1) ймовірно, від позначення *der Paradies-Apfel* «райське яблуко», що є калькою з італійської (*pomodoro* «золоте яблуко») [14, S. 615]; 2) корінь слова *Paradeis* може бути похідним від історизму *der Paradeisgartl* «райський садочок», «яким називався чудовий віденський сад епохи бароко, що розташовувався на тому місці, де сьогодні знаходиться площа героїв *Heldenplatz*» [15, S. 36]. При цьому обидві мотиваційні ознаки відповідають метафоричному

образу, що міститься у внутрішній формі слова, «покриваються» ним (пор. 'овоч, який має блискучий золотий колір' і 'овоч, який зростає в Раю'). Питання про те, яка саме мотиваційна версія відповідає вихідній, однозначно вирішити важко, оскільки обидва напрямки інтерпретації внутрішньої форми співвідносні з існуючими в австрійській німецькій мові культурно зумовленими принципами номінації. Незважаючи на те, що етимологія австріацізму *der Paradeiser* є не з'ясованою до кінця, порівняння томатів на асоціативно-образному рівні з райськими яблуками «приписує» смаковим якостям цього звичайного овочу «неземний» відтінок, а самих австрійців наділяє естетичною витонченістю.

Разом із цим, ОС похідного слова *der Eierschwammerl* (нім. *der Pfifferling / Pfefferling*) – «лисичка», крім понятійного компоненту *der Schwamm* – «гриб», містить образно-перцептивну ознаку «яскравий колір» і ціннісну складову «пестливість» (пор.: *Eier* – «яйця» (в середині біляво-жовто-золотистого кольору) + *Schwammerl* – «грибочок» (як зменшувально-пестлива форма від *der Schwamm* – «гриб») = *der Eierschwammerl* – 'біляво-жовто-золотистий грибочок'). Натомість у німецькій мові Німеччини мотиваційний контекст слова *der Pfifferling* створюється «смаковою» образною складовою семантичної структури, яка більш рельєфно проступає в іншій номінації цього гриба *der Pfefferling* (від *Pfeffer* 'перець', що зумовлюється його неприємним, дещо гіркуватим присмаком).

У цьому відношенні показовим є також той факт, що в німецькій мові Німеччини номінація *der Pfifferling*, яке позначає той самий гриб, має ще одне, пейоративне значення 'дрібниця, абищія, дешиця; дурниця', що утворює підґрунтя для створення цілої парадигми фразеологічних одиниць (пор. *keinen Pfifferling wert sein* – 'не бути нічого вартим, не мати жодної цінності'; *keinen Pfifferling für etw. geben* – 'не давати за щось і гроша (копійки)'; *er kümmert [schert] sich nicht einen Pfifferling darum* – 'а він і вухом не веде'; *das hat uns keinen Pfifferling genutzt* – 'це нам ані трішеч-

ки не допомогло'; *keinen Pfifferling von etw. wissen* – 'ні греця не розуміти; бути ні в зуб ногою'). Всі ці образні фразеологізми містять негативну оцінку, демонструючи тим самим зневажливе ставлення німців до цього гриба, який не має для них жодної цінності. Натомість в австрійській етнічній культурі подібні пейоративні фразеологічні звороти з компонентом *der Eierschwammerl* відсутні. Цілком можливо, що її «лакунарність» зумовлена саме яскравою, позитивно забарвленою внутрішньою формою австрійського слова ('біло-жовто-золотистий грибочок').

2. ОС, які припускають подвійне – метонімічне і метафоричне – осмислення мотиву номінації. Наприклад, внутрішня форма слова *das Obers* (нім. *die Sahne*) – '(молочні) вершки' ґрунтується на метонімічному зв'язку: зсув за суміжністю 'низ' → 'верх' (молоко, що наверху).

Звідси – на рівні асоціативності – виводиться уявлення про вищість даного продукту в ієрархії: відношення між ознаками 'те, що знаходиться зверху' → 'підвищена цінність' осмислюються як причинно-наслідкові: *das Obers* → *das Obere der Milch* → *was in einer Hierarchie an hoher Stelle steht*. У такий спосіб ономасіологічна структура найменування фіксує хоч і наївне, однак культурно специфічне знання про те, що вершки є одним із «найголовніших» продуктів харчування для австрійців, через образну репрезентацію ознаки 'бути вищим, піднесеним над чимось'. Ця теза підкріплюється також культурологічними даними про їх кулінарні вподобання, зокрема про їх любов до кави з вершками (*das/die Kaffeobers*), а також принципово іншою образною мотивацією й, відповідно, іншим ціннісним наповненням у німецькій мові Німеччини, пор.: *die Sahne* походить від давньофранцузького *sain* 'вершки, масло', яке прийшло з вульгарної латини *sagina* й означає 'жир').

3. ОС, які містять інформацію про етичні чи естетичні мотиви номінації, врахування яких призводить до реінтерпретації внутрішньої форми назви носіями певної мови (діалекту). При цьому етична або естетична оцінка предмету, явища, дії,

що міститься у внутрішній формі слова, сприймається як іманентна властивість позначуваного об'єкту, в результаті чого мовці використовують дану номінацію лише у певних контекстах, уникаючи інших, «страхуючись» від можливих небажаних асоціацій. Так, австрійці не повторюють за німцями їхньої «помилки» у використанні прислівника *hoch* у складі складних дієслів (пор. у німецькій мові Німеччини *die Treppe hochgehen*; *aus dem Schlaf hochfahren*). Для австрійців *hoch* має насамперед значення «високий, піднесений, величний» (на що зокрема вказують і відповідні контексти *hochgeschätzt*; *der Stephansturm ist hoch*). Тому замість *drei Treppen hochgehen* австрійці говорять *in den dritten Stock gehen*, а в інших випадках використовують прислівники *in die Höhe, hinauf, aufwärts, empor*, уникаючи використання у таких ситуаціях прислівника *hoch*.

Більше того, культурно зумовлені мотиваційні контексти, породжувані спонтанно чи спровоковані інформатором у ситуації пояснення номінації носіями національної мови (діалекту), є свідченням того, що тлумачення назви через її внутрішню форму слід вважати когнітивною процедурою, оскільки через «прочитання» внутрішньої форми мовець виявляє власне розуміння мотиву номінації. При цьому інтерпретатор спирається, по-перше, на знання про властивості позначуваного предмета чи явища; по-друге, на знання про функціонування слова у відповідній системі номінацій, наприклад, знання про наявність синонімів, номінативних варіантів, дублетів, гіперонімів і гіпонімів у даній лексико-семантичній системі (чи підсистемі); по-третє, на знання про глибинні принципи номінації певного роду реалій, прийнятих у відповідному етнокультурному середовищі.

Наведені типи ОС, безумовно, не вичерпують усіх аспектів можливої інтерпретації та варіативності сприйняття вмотивованого найменування. Однак, як нам видається, аналіз запропонованих типів підтверджує думку про пізнавальну спрямованість будь-якого номінативного акту. Адже встановлення ОС закономірно містить поняття когнітивного базису – типу знання про об'єкт номінації,

яке саме в рамках певної номінативної техніки одержує своє відповідне втілення. По суті, сприйняття внутрішньої форми – це саме усвідомлення того мотиву, що несе в собі актуальну для більшості представників даної етнокультурної спільноти інформацію про позначуване.

У зв'язку з цим доволі привабливі перспективи відкриваються у площині комплексного лінгвокультурологічного аналізу мотиваційних контекстів у різних етнічних (національних) культурах, що дозволить виділити типи ОС їх мовних одиниць. Це наблизить мовознавців до вирішення проблем людського світосприйняття і світорозуміння, до усвідомлення алгоритмів категоризації та концептуалізації дійсності засобами природних мов, до осягнення шляхів і способів репрезентації культурно-специфічного знання. Все це, у свою чергу, дозволить їм глибше проникнути в таємниці устрою, функціонування і взаємодії механізмів лого-, концепто- і ноосфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О.И. Языковое сознание и вопросы теории мотивации // *Язык и личность* / О.И. Блинова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1989. – С. 24–36.
2. Гак В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. – М. : Школа «ЯРК», 1998. – 768 с.
3. Гридина Т.А. О моделировании ономастической лексики // *Слово в системных отношениях* / Т.А. Гридина. – Свердловск : Изд-во Урал. гос. ун-та, 1982. – С. 32–47.
4. Гридина Т.А. Внутренняя форма слова как отражение языкового сознания интерпретатора: мотивационная вариативность ономастических структур / Т.А. Гридина, Н.И. Коновалова // *Говорящий и слушающий: языковая личность, текст, проблемы обучения*. – СПб. : Академия, 2001. – С. 12–28.
5. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
6. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом / Д.О. Добровольский // *ВЯ*. – № 1. – 1996. – С. 71–96.
7. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А.Ф. Лосев. – М. : Наука, 1995. – 256 с.
8. Манакин В.М. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. / В.М. Манакин – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 288 с.
9. Мізін К.І. Компаративна фразеологія : монографія / К.І. Мізін. – Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2007. – 168 с.
10. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко

- ко. – Смоленск : СГУ, 1997. – 312 с. 11. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психоконі- тивний та етнокультурний аспекти) / О. Селіванова. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с. 12. Телия В.Н. Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / В.Н. Телия. – М. : Школа «ЯРК», 2004. – 340 с. 13. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры / А.П. Чудинов. – Екатеринбург : УрФУ, 2001. – 238 с. 14. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / F. Kluge. – Berlin : de Gruyter, 2002. – 1023 S. 15. Wehle P. Sprechen Sie Wienerisch? Von Adaxl bis Zwutschkerl / P. Wehle. – Wien : Ueberreuter, 2003. – 312 S.